

नाट्यदर्पण पर अभिनवभारती का प्रभाव

काजी अञ्जुम सैफ़ी

आचार्य अभिनवगुप्त के अतुलनीय ज्ञान एवं अद्वितीय मेधा की प्रतीक अभिनवभारती स्वयं टोका होते हुए भी प्रकाण्ड पाण्डित्यपूर्ण विवेचन के कारण स्वतन्त्र नाट्यशास्त्रीय ग्रन्थ से कम महत्त्वपूर्ण नहीं है। निःसन्देह रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने नाट्यदर्पण की रचना से पूर्व उसका सम्यक् आलोडन किया है। इसी कारण उसकी विवेचन-पद्धति, तथ्यों, मन्तव्यों और विचारों का अत्यधिक प्रभाव नाट्यदर्पण पर परिलक्षित होता है।

यह एक आश्चर्यजनक तथ्य है कि सम्पूर्ण नाट्यदर्पण में कहीं भी अभिनवभारती का नाम प्राप्त नहीं होता है। 'नाटक' शब्द की व्युत्पत्ति के प्रसङ्ग में मात्र एक स्थल पर आचार्य अभिनव गुप्त की नामतः आलोचना प्राप्त होती है। इससे इस तथ्य की भी प्रतीति होती है कि रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने स्वग्रन्थलेखन में स्वतन्त्र ग्रन्थ-लेखन की परम्परा का निर्वाह किया है, किसी का अन्धानुकरण नहीं किया। इसलिये अनेक स्थलों पर उन्होंने तथ्यों को नवीन रूप में परिभाषित और प्रस्तुत करने का सफल प्रयास किया है। ऐसे अवसरों पर सामान्यरूपेण प्राचीन परम्परा और स्वयं से भिन्न मत रखने वाले आचार्यों के विचारों का भी उन्होंने निर्देश किया है। इसके लिये उन्होंने 'केचिद्' आदि शब्दों का प्रयोग किया है। इसी शैली में कतिपय ऐसे मन्तव्यों का भी रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने सङ्केत किया है, जो अभिनवभारती में भी प्रस्तुत किये गये हैं। नाट्यदर्पण में ऐसे उद्धरण निम्नलिखित हैं—

नाट्यदर्पण

अभिनवभारती

१. अन्ये तु कार्यार्थमसह्यस्याप्प्रथस्य सहनं छादनमामनन्ति । विवृति पृ० ८४
..... तेन दुष्टोऽप्यर्थोऽपमानेन बहुमतीकृतः । तदपमानकलङ्कापवारणाच्छादनमिति । ना० शा० भाग-३ पृ० ५५-५६ ।
२. अपरे तु क्रोधादेः प्राप्तस्य शमनं द्युतिमामनन्ति । पूर्वोक्त पृ० १०९
सामर्थ्यात्प्रशमनोयस्य क्रोधादेरर्थस्य प्राप्तस्यापि यत्प्रशमनं सा द्युतिः । पूर्वोक्त पृ० ५८ ।
३. केचिदस्य द्वादशनेतृकत्वमाम्नासिषुः । पूर्वोक्त पृ० १०९
यथा समवकार इति द्वादशेत्यर्थः । पूर्वोक्त भाग-२ पृ० ४४४ ।
४. केचित् पुनरल्पाक्षरं गायत्र्यादिकमर्धसम-विषमादिकं चात्र पद्यं मन्यन्ते । पूर्वोक्त पृ० १११
उष्णिक् सप्तभिः गायत्री षड्भिः बन्धकुटिलानि विषमार्धसमानि तान्यत्र समवकारे सम्यग्योज्यानीति । पूर्वोक्त पृ० ४४१ ।

आचार्य रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने नाट्यदर्पण में अन्य आचार्यों के मतों को विपुल सङ्ख्या में प्रदर्शित किया है। अभिनवभारती में भी इसी रूप में विविध विचारधाराओं का उल्लेख प्राप्त होता है। नाट्यदर्पण में प्रदर्शित अनेक मत ऐसे हैं जो अभिनवभारती में भी प्राप्त होते हैं। वस्तुतः रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने अपने ग्रन्थ में प्रदर्शित विभिन्न मत-मतान्तरों का पर्याप्त अंश अभिनवभारती से प्राप्त किया है। इनमें से कुछ मत अभिनवभारती के पाठ-भेद के रूप में भी प्राप्त होते हैं। नाट्यदर्पण में उल्लिखित ऐसे मतों का जो अभिनवभारती में भी निर्दिष्ट हैं—हम यहाँ उल्लेख कर रहे हैं—

नाट्यदर्पण

अभिनवभारती

१. केचित् तु मुखादयः सन्धयोऽवस्थाश्च यत्र पृथक्-पृथक् सङ्क्षेपतः पुनरुल्लिङ्ग्यन्ते, तं निर्वहणसन्धिमाहुः। विवृति पृ० ५१
२. अन्ये तु विपदां शमनं करणमाहुः। पूर्वोक्त पृ० ५६
३. अन्ये तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथासम्भवं द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वैकत्र मीलनं वर्णसंहार-माचक्षते। पूर्वोक्त पृ० ६५
४. अन्ये तु 'चित्रार्थं रूपकं वचः' इति पठन्ति। पूर्वोक्त पृ० ७४
५. अन्ये त्वस्य स्थाने युक्तिं पठन्ति। पूर्वोक्त पृ० ९०
६. केचिदन्यतमाङ्गानङ्गीकारेण द्वादशाङ्गमेवैतं सन्धिमिच्छन्ति, एवं गर्भसन्धिमापीति। पूर्वोक्त पृ० ९१
७. अन्ये तु—'स्वभाव शुद्ध-पाखण्ड्यादेश्चरितं प्रहस्यते, तत् सङ्कीर्णचरितविषयत्वात् सङ्कीर्णम्' इत्याहुः। पूर्वोक्त पृ० ११३
८. सङ्कीर्णमनेकाङ्कं केचिदनुस्मरन्ति। पूर्वोक्त पृ० ११३
- अत्र केचिमून् सर्वान् सन्धीनवस्थापञ्चकनिर्वहणे पृथग्वृत्त्या योज्यमानानिच्छन्ति। ना० शा० भाग-३ पृ० २९।
- अन्ये तु विपदां शमनं करणमाहुः। पूर्वोक्त पृ० ४१।
- यत्तु ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयमेलनमिति तदफलत्वा-दनादृत्यमेव। पूर्वोक्त पृ० ४७।
- अन्ये तु चित्रार्थमेव वचो रूपकमिति मन्यन्ते। पूर्वोक्त पृ० ४८।
- युक्तिरित्यन्ये इदमङ्गं व्यवहरन्ति। पूर्वोक्त पृ० ५६
- केचिदत्रान्यतममङ्गं नाधीयते, द्वादशाङ्गमेवैतत्स-न्धिमाहुः। पूर्वोक्त पृ० ५६।
- अन्ये त्वाहुः—'येषां स्वभावत एव चरितं शिष्टमध्ये सभ्येतरतमत्वेन प्रहसानहंतदविशुद्धत्वात् सङ्कीर्णम्, तद्योगाच्च रूपकम्। पूर्वोक्त भाग-२ पृ० ४४८।
- प्रहसनस्याङ्कनियमानभिधानात् . शुद्धमेकाङ्कं सङ्कीर्णं त्वनेकाङ्कं वेश्यादिचरितसङ्ख्याबलादिति केचित्। पूर्वोक्त पृ० ४४९।

रामचन्द्र-गुणचन्द्र की शैली की एक प्रमुख विशेषता यह भी है कि उन्होंने विषयों को परि-भाषित कर उनके स्पष्टीकरण के लिये एक अथवा अधिक उदाहरण तत्सम्बद्ध विविध ग्रन्थों से प्रस्तुत किये हैं। निश्चितरूपेण शुष्क शास्त्रीय नियमों के व्यावहारिक प्रदर्शन से विषय-बोधन में पर्याप्त सहायता प्राप्त होती है। यहाँ भी उन्होंने अभिनवभारती की सामग्री का लाभ उठाया है, क्योंकि आचार्य अभिनवगुप्त द्वारा प्रदर्शित उदाहरणों को उन्होंने तत्-तत् प्रसङ्गों में अनेकशः स्वीकार कर नाट्यदर्पण में अनेक स्थलों पर प्रदर्शित किया है। अभिनवभारती पर आधारित नाट्यदर्पण के निम्न उदाहरणों को प्रस्तुत किया जा सकता है—

विषय	नाट्यवर्णन	अभिनवभारती
१. नाटक में दिव्य पात्र	पृ० २५	ना० शा० भाग-२ पृ० ४४१
२. वृत्तबन्धशिक्षा	,, ३०	,, पृ० ४२९
३. पताकास्थानक	,, ४०-४१	,, भाग-३ पृ० २०-२१
४. फलागम	,, ४७	,, पृ० ८
५. दैवायत्त फल में पुरुष व्यापार की गोणता से सम्बद्ध शङ्का ।	,, ४७	,, ,, ५८
६. मुखसन्धि	,, ४८	,, ,, २४
७. प्रतिमुखसन्धि	,, ४९	,, ,, २४-२५
८. निर्वहण सन्धि	,, ५१	,, ,, २९
९. परिकर सन्ध्यङ्ग	,, ५३	,, ,, ३८
१०. परिन्यास	,, ५३	,, ,, ३८
११. समाहित	,, ५४	,, ,, ४०
१२. उद्भेद	,, ५५	,, ,, ४१
१३. करण	,, ५६	,, ,, ४१
१४. विलोभन	,, ५६	,, ,, ३८
१५. भेद	,, ५७	,, ,, ४२
१६. प्रापण	,, ५७	,, ,, ३९
१७. विलास	,, ६१	,, ,, ४२
१८. वर्ण संहति	,, ६४	,, ,, ४७
१९. नर्म	,, ६५	,, ,, ४४
२०. नर्मद्युति	,, ६७	,, ,, ४४
२१. सङ्ग्रह	,, ७२	,, ,, ४९
२२. उदाहृति	,, ७५	,, ,, ४८
२३. क्रम	,, ७६	,, ,, ४९
२४. शङ्का	,, ७७	,, ,, ५२
२५. आक्षेप	,, ७८	,, ,, ५०
२६. अधिबल	,, ७९	,, ,, ५१
२७. द्रव	,, ८२	,, ,, ५३
२८. छादन	,, ८४	,, भाग-३ पृ० ५६
२९. शक्ति	,, ८८	,, पृ० ५३
३०. व्यवसाय	,, ९१	,, ,, ५४
३१. सन्धि	,, ९२	,, भाग-३ पृ० ५७
३२. आनन्द	,, ९६	,, पृ० ५८
३३. विनय रहित वेश्या नायिका से युक्त प्रकरण	,, १०४	,, भाग-२ पृ० ४३३

विषय	नाट्यदर्पण	अभिनवभारती
३४. वीथी	पृ० ११७	ना० शा० पृ० ४५९
३५. व्याहार	„ ११९	„ „ ४५८
३६. त्रिगत	„ १२६	„ „ ४५८
३७. असत्प्रलाप	„ १२७	„ „ ४५६
३८. वाक्केली	„ १२८	„ „ ४५६
३९. नालिका	„ १२९	„ „ ४५५
४०. उद्धात्यक	„ १३२	„ „ ४५४
४१. अवस्पन्दित	„ १३३	„ „ ४५५
४२. आमुख	„ १३६	भाग-३ पृ० ९३
४३. आरभटी वृत्ति में विचित्र नेपथ्य एवं माया-शिर-दर्शन ।	„ १४०	„ पृ० १०४
४४. आरभटी वृत्ति में विचित्र भाव कार्यान्तर ।	„ १४१	„ „ १०४
४५. आक्षेपिकी ध्रुवा	„ १७३	भाग-४ पृ० ३६०

उपर्युक्त विवरण से स्पष्ट है कि अभिनवभारती में प्रदर्शित उदाहरणों की विपुल सङ्ख्या का नाट्यदर्पण में उदारतापूर्वक प्रयोग किया गया है। अतः इस दृष्टि से भी रामचन्द्र गुणचन्द्र अभिनव-गुप्त के ऋणी हैं।

तथ्यों के तार्किक विवेचन की दृष्टि से नाट्यदर्पण में यत्र-तत्र विविध शब्दों की व्युत्पत्तिपरक व्याख्या प्रस्तुत की गयी है। इस क्षेत्र में भी उस पर अभिनवभारती का स्पष्ट भाव परिलक्षित होता है। नाट्यदर्पण में अनेक ऐसी निरुक्तियाँ हैं, जिनका अभिनवभारती से पूर्ण साम्य है। दोनों ग्रन्थों में समान रूप में निर्दिष्ट ऐसे स्थल निम्नलिखित हैं—

नाट्यदर्पण	अभिनवभारती
१. नाटकमिति नाटयति विचित्रं रञ्जनाप्रवेशेन सभ्यानां हृदयं नर्तयतीति नाटकम् । विवृत्ति पृ० २५	“तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोल्लासनया हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिघटितया चेष्टया नर्तयति “नाटकमिति । ना० शा० भाग-९ पृ० ४१३
२. स प्रसिद्धि प्राशस्त्य हेतुत्वात् पताकेव पताका । पूर्वोक्त पृ० ३९	“प्रसिद्धिप्राशस्त्ये सम्पादयति । “पताकावदुपयोगित्वादिद्यं पताकेति चिरन्तनाः । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० १५
३. अर्थः कर्म-करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुपायश्च । पूर्वोक्त पृ० ३९	“अर्थः प्रयोजनमुपायश्च, कर्म-करणव्युत्पत्त्या । पूर्वोक्त पृ० १८-१९
४. “प्रकर्षेण स्वार्थानिपेक्षया करोतीति प्रकरी । विवृत्ति पृ० ४१ ।	प्रकर्षेण स्वार्थानिपेक्षया करोतीति । ना० शा० भाग-३ पृ० १५ ।
५. स मुखस्याभिमुख्येन वर्तत इति प्रतिमुखम् । पूर्वोक्त पृ० ४८ ।	प्रतिमुखं प्रतिराभिमुख्येन यतोऽत्र वृत्तिः । पूर्वोक्त पृ० २५ ।

नाट्यदर्पण

६. नर्मणो द्योतनं नर्मद्युतिः । पूर्वोक्त पृ० ६७
७. स उत्कर्षहरणादुदाहृतिः । पूर्वोक्त पृ० ७५
८. बुद्धिस्तत्र क्रमते, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० ७६
९. सा द्रवति श्लथीभवति हृदयमनयेति द्रवः । पूर्वोक्त पृ० ७७
१०. तोटयति भिनति हृदयमिति तोटकम् । पूर्वोक्त पृ० ८१
११. मार्गाच्चलनम् (द्रवः) पृ० ८२
१२. प्रकर्षेण रोच्यते इति प्ररोचना । पृ० ९०
१३. आनन्दहेतुत्वादानन्दः । पृ० ९६ ।
१४. डिमो डिम्बो विप्लव इत्यर्थः, तद्योगादयं डिमः । पृ० ११४
१५. उत्क्रमणोन्मुखा सृष्टिर्जीवितं यासां ता उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कितत्वादुत्सृष्टिकाङ्कः । पृ० ११५
१६. ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थत्रितीहा-मृगः । पृ० ११६
१७. विविधोऽर्थ आह्लियतेऽनयेति व्याहारः । पृ० ११७
१८. तदधिकबलसम्बन्धादधिबलम् । पृ० ११९
१९. वचनं तद् दृष्टार्थगर्भत्वाद् दृष्टशोणित-गर्भगण्ड इव गण्डः । पृ० १२१
२०. त्रिगतमनेकार्थगतम् । पृ० १२४
२१. नाली व्याजरूपा प्रणालिका । पृ० १२९
२२. मृदा परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति मृदवम् । पृ० १२९
२३. उद्घाते प्रश्नात्मके साधूद्घात्यम् । पृ० १३१
२४. अन्य कार्यावलगनादवलगितम् । पृ० १३२
२५. अवस्पन्दितं चक्षुःस्पन्दनादिवदन्तर्गत-सूचनीयसम्भवात् । पृ० १३३

अभिनवभारती

- नर्म च सुतरां द्योतितं भवतीति नर्मद्युतिः । पूर्वोक्त पृ० ४४ ।
- उत्कर्षमाहरतीत्युदाहरणम् । पूर्वोक्त पृ० ४८ ।
- बुद्धिर्हि तत्र क्रमते न प्रतिहन्यते । पूर्वोक्त पृ० ४९
- विद्रवति विलीयते हृदयं येनेति । पूर्वोक्त पृ० ५२ ।
- भिन्नति यतो हृदयं ततस्तोटकम् । पूर्वोक्त पृ० ५१
-द्रवणं चलनं मार्गादिति द्रवः । पूर्वोक्त पृ० ३३
- प्रकर्षेण रोचत इति प्ररोचना । पूर्वोक्त पृ० ५६
- तदानन्त(नन्द)हेतुत्वादानन्दः । पूर्वोक्त पृ० ५८
- डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्यायाः, तद्योगादयं डिमः । पूर्वोक्त भाग—२ पृ० ४४३
- उत्क्रमणीया सृष्टिर्जीवितं प्राणा यासां ता उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कित इति तथोक्तः । पूर्वोक्त पृ० ४४६
- ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र स ईहामृगः । पूर्वोक्त पृ० ४४२
- व्याहारः विविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । पूर्वोक्त पृ० ४५८
- अधिबलसम्बन्धादधिबलम् । पूर्वोक्त पृ० ४५७
- तद्वचनं दृष्टार्थगर्भत्वात् गण्ड इव गण्डः । पूर्वोक्त पृ० ४५८
- अनेकमर्थं गतमिति त्रिगतम् । पूर्वोक्त पृ० ४५८
- नालिका प्रणालिका व्याजेत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० ४५५
- मृदवमिति मर्दनं मृत्परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति । पूर्वोक्त पृ० ४५७
- प्रश्नात्मके उद्घाते साध्विति यत् । ना० शा० भाग—२, पृ० ४५४
- अन्य कार्यावलगनादवलगितम् । पूर्वोक्त पृ० ४५४
- अवस्पन्दितं चक्षुःस्पन्दनादिवदन्तर्गतसूचनीयसम्भवात् । पूर्वोक्त पृ० ४५५

नाट्यदर्पण

अभिनवभारती

२६. 'आङ्मर्यादायाम्' तेन मुखसन्धि सम्प्राप्य निवर्तते । पृ० १३६

मुखसन्धिनिवर्तते यतः आङ्मर्यादायाम् । ना० शा० भाग—३ पृ० ९३

२७. प्रसादप्रयोजना प्रासादिकी । पृ० १७३

प्रसादयोजनः । प्रासादिकीं विधात् । पूर्वोक्त भाग—४ पृ० ३६

२८. विशेषेण दूषयन्ति विनाशयन्ति...विस्मारयन्तीति विदूषकाः । पृ० १७८

दूषयतीति विदूषकः...दूषयन्ति विस्मारयन्ति । पूर्वोक्त भाग—३ पृ० २५१-२५२

रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने 'नाट्यदर्पण' में 'वेणीसंहार' की आलोचना करते हुए भानुमती के साथ दुर्योधन के रत्नभिलाष रूप विलास को तत्कालीन परिवेश में असङ्गत होने के कारण अनुचित कहा है।^१ इसी रूप में 'वेणीसंहार' की यह आलोचना आचार्य अभिनवगुप्त द्वारा भी की गयी है।^२ रामचन्द्र-गुणचन्द्र के अनुसार 'पुष्पदूषितक' में अशोकदत्त के कथन से नन्दयन्ती के चरित्र के सम्बन्ध में प्रदर्शित व्यलीक सम्भावना निर्वहण सन्धि पर्यन्त उपयोगी होने के कारण दोषपूर्ण नहीं है। निर्वासन के पश्चात् उस जैसी उत्तम प्रकृति की नायिका का अधम प्रकृति वाले शबर सेनापति के घर में निवास अवश्य ही दोषपूर्ण एवं अनुचित है।^३ इन्हीं तथ्यों के आधार पर 'अभिनवभारती' में भी 'पुष्पदूषितक' की आलोचना एवं समर्थन किया गया है।^४

नाट्यदर्पण की विवृति पर भी अभिनवभारती का अत्यधिक प्रभाव है। रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने स्वरचित विवृति में विपुल मात्रा में अभिनव भारतीय के अंशों का समाहार किया है। कहीं उसके भावों, कहीं शब्दों, कहीं वाक्यों और कहीं-कहीं तो सम्पूर्ण अनुच्छेद को ही यथावत् अथवा यत्किञ्चित् परिवर्तन सहित नाट्यदर्पण में ग्रहण कर लिया गया है। नाट्यदर्पण के अभिनवभारती से प्रभावित अंशों को हम यहाँ प्रस्तुत कर रहे हैं—

नाट्यदर्पण

अभिनवभारती

१. यद्यपि समवकारे शृङ्गारत्वमस्ति, तथापि न तत्र कैशिकी । न खलु काममात्रं शृङ्गारः, किन्तु विलासोत्कर्षः, न चासौ रौद्रप्रकृतीनां नेतृणाम् । पृ० २४

नन्वेवं शृङ्गारयोगे काव्ये कैशिकीहीनता ।...न कामसद्भावमात्रादेव कैशिकी सम्भवः, रौद्र प्रकृतीनां तद्भावात् । विलासप्रधानं यद्रूपं सा कैशिकी... । ना० शा० भाग-२, पृ० ४४०-४४१.

२. इह ख्यातत्वं त्रिधा नाम्ना चेष्टितेन देशेन च । पृ० २४

...इह त्रिविधया प्रसिद्ध्या प्रसिद्धत्वं भवति, अमुक एवंकारी अमुत्रदेश इति । पूर्वोक्त पृ० ४११

३. नायिका तु दिव्याऽपि भवति यथोर्वशी, प्रधाने मर्त्यचरिते तच्चरितान्तर्भावात् । पृ० २५

नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी यथोर्वशीनायक-चरितेनैव तद्वृत्तस्याक्षेपात् । पूर्वोक्त पृ० ४१२

१. ना० द० पृ० ६२ ।

२. अभि० भा० (ना० शा० भाग-३) पृ० ४२ ।

३. विवृति ना० द० पृ० १०३ ।

४. अभि० भा० (ना० शा० भाग-२) पृ० ४३२ ।

नाट्यदर्पण

४. अत्यन्तभक्तानामेवं नाम देवताः प्रसीदन्तीति देवताऽऽराधनपुरः सरमुपायानुष्ठानमाधेयमिति । पृ० २५
५. इह तावत् न निसर्गतः किञ्चित् चरितं मुख्यमङ्गं वा, किन्तु बहुष्वपि फलेषु कविर्यस्यात्यन्तमुत्कर्षमभिप्रेति तत्फलमिष्टम् । '...रामप्रबन्धेषु हि सुश्रीवमैत्रो-शरणागतविभीषणरक्षण'...सीताप्रत्यानयनादिषु सीताप्रत्यानयनस्यैव प्राधान्यं कविना प्रतिपादितम् । पृ० २७
६. प्रयत्नान्तरे हि तदपि मुख्यं स्यात् तापसवत्सराजे हि वत्सराजस्य मुख्याय कौशाम्बीराज्यलाभाय प्रवृत्तेनैव योगन्धरायण-व्यापारेण प्रासङ्गिकं वासवदत्तासङ्गमपद्मावती प्राप्यादिकर्मापि साध्यते । पृ० २७
७. उपायस्वरूपापरिज्ञाने तद्विषयाणामारम्भादीनाम्...नैषामौद्देशिको निबन्धक्रमः...फलस्य मुख्यसाध्यस्य हेतव उपायाः । इह हेतुद्विधा अचेतनः...चेतनोऽपि द्विधा मुख्य उपकरणभूतश्च । उपकरणभूतो द्विधा स्वार्थसिद्धियुतः परार्थसिद्धिपरः । परार्थसिद्धिपरश्च पूर्वः पताका, अन्यः प्रकरीति । पृ० ३७
८. गोपुच्छस्य च केशाः केचित्स्तोकमात्रायानिनः, केचिन्मध्यावधयः, केचिदंतव्यापिनः, एवं प्रबन्धवस्तून्यपि । यथा रत्नावल्यां प्रमोदोत्सवो मुखसन्धावेव निष्ठितः, मुखोपक्षिप्तो बाभ्रव्यादिवृत्तान्तश्च निर्वहणारम्भे रत्नावलीप्राप्त्यादयश्च साररूपाः पदार्था अन्त इति । पृ० ३०
९. इत्यादि नायक-प्रतिनायकामात्याद्याश्रयेण विचित्ररूपो बीजोपन्यास । पृ० ३९

अभिनवभारती

- निरन्तर भक्ति भावितानामेवज्ञानदेवताः प्रसीदन्ति, तस्माद् देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति । पूर्वोक्त पृ० ४१२
- ...न निसर्गतः किञ्चिदाधिकारिकम् । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० २;...जगत्कण्टकरावणोद्धरणं शरणागतविभीषणरक्षणमित्याद्यपि हि प्रधानफले सीताप्रत्यानयनलक्षणे विवक्षिते न शक्त्यन्तरव्यापारसाध्यम्... । पूर्वोक्त पृ० ३;...कविर्यत्फलमुत्कर्षेण विवक्षिते तत्प्रधानफलम् । पूर्वोक्त पृ० ४
- शक्त्यन्तरेऽपि पृथक् व्यापार्यमाणेतस्याप्याधिकारिकत्वमेव स्यात् ।...तापसवत्सराजे राज्यप्रत्यापत्तेः प्रधानफलत्वे वासवदत्तासङ्गमपद्मावती प्राप्यादौ क्रियान्तरानुपयोग एव मन्तव्यः । पूर्वोक्त पृ० ३
- तदनभिधाने उपायादिस्वरूपापरिज्ञानात् प्रारम्भाद्यवस्थानाम्...यत्रार्थः फलं तस्य प्रकृतय उपाया फलहेतवः इत्यर्थः । तत्र जडचेतनतया द्विधाकरणम्.... । चेतनोऽपि द्विधा मुख्य उपकरणभूतश्च, अन्त्योऽपि द्विधा स्वार्थसिद्धिसहिततया परार्थसिद्ध्या युक्तः शुद्ध्यापि च, तत्राद्यो बिन्दुः द्वितीयः पताका तृतीयः प्रकरी ।...तासामौद्देशिकोक्तिवदुपनिबन्धक्रमनियम इत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० १२
- अन्ये तु यदा गोपुच्छे केचिद्वालाः ह्रस्वाः, केचिद्दीर्घाः ।...तद् यथारत्नावल्यां -प्रमोदोत्सवो मुखसन्धावेव निष्ठित इत्यादि यावत् बाभ्रव्यवृत्तान्तो मुखोपक्षिप्तो निर्वहणनिष्ठां प्राप्तः । साररूपाश्च पदार्थाः पर्यन्ते कर्तव्याः । पूर्वोक्त भाग-२ पृ० ४२८-४२९
- तत्रापि क्वचिन्नायकोद्देशेन कचित्प्रतिनायकाश्रयेणेत्यादिभेदैर्बहुधा भिद्यते । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० १३

१०.परस्य प्रधानस्य प्रयोजनं सम्पादयति
....। सुग्रीव विभीषणादिहि रामादिनोप-
क्रियमाणो रामादेरात्मनश्चोपकाराय भवन्
रामादेः प्रसिद्धिं प्राशस्त्यं च सम्पादयति ।
पृ० ३९

११. तावत्येव पताकानायकस्य स्वफलसिद्धि-
निबध्यते । निर्वहणसन्धावपि तत्फले
निबध्यमाने तुल्यकालयोरुपकार्योपकारक-
त्वाभावात् न तेन प्रधानस्योपकारः
स्यात् । सिद्धफलस्त्वसौ प्रधानफल एव
व्याप्रियमाणो भूतपूर्वगत्या पताकाशब्द-
वाच्य इति । पृ० ३९

१२. अन्यस्मिन्नुपाये चिन्तिते सहसोपायान्तर
प्राप्तिर्यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य
शङ्खचूडादप्राप्तवध्यपटस्य कञ्चुकिना
वासोयुगलार्पणम् । पृ० ४०

१३. यथा रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के सीतां प्रति
सुग्रीवस्य संदेशोक्तिः—‘बहुनाऽत्र किमुक्तेन’
....। अत्र पारेऽपि जलधेरित्यतिशयोक्तिरपि
सीतां प्रति तथैव वृत्तत्वात् प्रकृतसम्बद्धा ।
अत्र चातिशयोक्तिमात्राच्चिन्तितात् प्रयो-
जनादपरं तथैव सीताहरणं प्रयोजनं
सम्पन्नमिति सामान्यलक्षणम् । पृ० ४०

१४. उपायानुष्ठानस्यावश्यकर्तव्यादिना व्यव-
धाने सति नायक-प्रतिनायकामात्यदीनां
यदनुसन्धानं ज्ञानमसौ ज्ञानविचारणफल-
लाभोपायत्वाद् बिन्दुः । सर्वव्यापित्वाद्
वा जले तैलबिन्दुरेव बिन्दुः ।केवलं
बीजं मुखसन्धेरेव प्रभृति निबध्यते, बिन्दुस्तु
तदनन्तरमिति । पृ० ४१

१५. प्रधाननायक-पताकानायक - प्रकरीनायकैः
साध्ये प्रधानफलत्वेनाभिप्रेते बीजस्य
प्रारम्भावस्थोत्क्षिप्तस्य प्रधानोपायस्य
सहकारी सम्पूर्णतादायी सैन्य-कोश-दुर्ग-

....परस्य प्रयोजनसंपत्तये भवदपि स्वप्रयोजनं
सम्पादयति ।एवं सुग्रीवविभीषणप्रभृतिरपि
रामादिनोपक्रियमाणे रामादेरात्मनश्चोपकाराय
प्रभवमाने प्रसिद्धिप्रशस्त्यै सम्पादयतीति ।
पताकावदुपयोगित्वादियं पताकेति चिरन्तनाः ।
पूर्वोक्त पृ० १५

....तावत्येव पताकानायकस्य स्वफलसिद्धिरूप-
निबन्धनीया, सिद्धफलस्त्वसौ प्रधानफल एव
व्याप्रियमाण आसीनोऽपि भूतपूर्वगत्या पताका-
शब्दवाच्यो न मुख्यत्वेन ।निर्वहणपर्यन्ते तत्फले
क्रियमाणे तुल्यकालयोरुपकारकत्वाभावात् तेन
प्रधानोपकारो न भवेत् । पूर्वोक्त पृ० १८

अस्मिन्नुपाये चिन्तिते सहसोपायान्तरप्राप्ति यथा-
नागानन्दे जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडाप्राप्तवध्यपटस्य
कञ्चुकिना वासोयुगलार्पणम् । पूर्वोक्त पृ० २०

यथा रामाभ्युदये तृतीयेऽङ्के सीतां प्रति सुग्रीवस्य
संदेशोक्तिः—‘बहुनात्र किमुक्तेन’....। अत्रान्य
प्रयोजने नातिशक्त्याशयेन प्रयुक्तेऽपि वचसि पारे-
ऽपीत्यादिप्रकृतोपयोगातिशयात् पताकास्थानकम् ।
पूर्वोक्त पृ० २०

प्रयुज्यते फलं यैरुपायानुष्ठानैः तेषामितिवृत्तव-
शादवश्यकर्तव्यतादिभिर्विच्छेदेऽपि सति यदनु-
सन्धानात्मकं प्रधाननायकप्रतं सन्धिद्रव्यज्ञानं
बिन्दु, ज्ञानविचारणं फललाभोपायत्वात् । पूर्वोक्त
पृ० १३;तैलबिन्दुवत् सर्वव्यापकत्वादपि बिन्दुः ।
बीजं च मुखसन्धेरेव प्रवर्त्यात्मानमुन्नेष्यति
बिन्दुस्तदनन्तरमिति विशेषोऽनयोः.... । पूर्वोक्त
पृ० १४

प्राज्ञैः प्रधाननायकपताकानायकप्रकरीनायकैश्चेतन-
रूपैः....सम्पूर्णतादायी पूर्वंपरिगृहीतस्य प्रधानस्य
बीजाख्योपायस्य फलम् आरभत इत्यारम्भ शब्द-
वाच्यो द्रव्य क्रियागुणप्रभृतिः सर्वोऽर्थः सहकारी

सामाद्युपायलक्षणो द्रव्य-गुण-क्रिया-प्रभृतिः
सर्वोऽर्थश्चेतनैः कार्यते फलमिति कार्यम् ।
पृ० ४२

१६. ... बाहुल्यं प्राधान्यं वा निबन्धनीयम् ।
पृ० ४२

१७. पञ्चानामवश्यम्भावमाह । ... उद्देशोक्त-
क्रमेणैव निबध्यन्ते । ... प्रेक्षापूर्वकारिणां
हि प्रथमारम्भस्ततः प्रयत्नस्ततः सम्भा-
वना ततो निश्चयस्ततः फलप्राप्तिरित्यय-
मेव क्रम इति । पृ० ४४

१८. तदर्थमौत्सुक्यमुपायविषयमनेनोपायेनैतत्
सिद्ध्यतीति स्मरणोत्कण्ठाऽऽदिकर्म तदनु-
गुणो व्यापारश्चोभयमारम्भः । पृ० ४४

१९. मात्रशब्देन फलान्तरयोगः प्रतिबन्धनिश्च-
यश्च व्यवच्छिद्यते । पृ० ४५

२०. ... निश्चयो नियता फलव्यभिचारिण्यासिः ।
पृ० ४६

२१. इह च तावत् पुरुषकारमात्राभिनिवेशिनां
दैवमपाकुर्वतां नास्तिकानां देवबहुमान-
व्युत्पत्तये पुरुषकारोऽप्यफलस्तदभावोऽपि
सफल इति दर्शनीयम् । पृ० ४७

२२. अपरथा परतः प्राप्तमपि फलं नाङ्गी-
कुर्यादिति । पृ० ४७

२३. महावाक्यार्थस्यांशा भागाः परस्परं
स्वरूपेण चाङ्गैः सन्धीयन्त इति सन्धयः ।
पृ० ४८

२४. प्रारम्भावस्थाभावित्वात् प्रधानवृत्तस्य
भागो मुखमिव मुखम् । ... प्रारम्भोपयोगी
यावानर्थराशिः प्रसक्तानुप्रसक्त्या विचित्र-
रससन्निवेशस्तावान् मुखसन्धिरित्यर्थः ।
यथा रत्नावल्यां प्रथमोऽङ्कः । अत्र हि
सागरिका-राजदर्शनरूपे अमात्यप्रारम्भ-
विषयीकृतेऽर्थराशौ अमात्ययौगन्धराय-
णस्य पृथ्वीसाम्राज्यविजिगीषोर्वीरः, वत्स-
राजस्य वसन्तविभावः शृङ्गारः, पौर-

कार्यमित्युच्यते, चेतनैः कार्यते फलमिति
व्युत्पत्त्या ... तेन जनपदकोश दुर्गादिक व्यापार
वैचित्र्यसामाधुपायवर्ग इत्येतत्सर्वं कार्येऽन्तर्भवति ।
पूर्वोक्त पृ० १६.

... प्रधानत्वेन बाहुल्येन निबन्धनीयम् । पूर्वोक्त
पृ० १६.

उद्देशक्रमेणैव प्रयोक्तृभिः कविभिः निबन्धनीय-
तया ज्ञातव्याः । ... चावश्यंभाविक्रमत्वमासा-
मुच्यते । न हि प्रेक्षापूर्वकारिणोऽवस्थान्तरासम्भा-
वनायां प्रारम्भ उचितो भवति, तत् प्रारम्भश्चे-
दुत्तरोत्तरावस्थाप्रसर एव । पूर्वोक्त पृ० ६.

... यदौत्सुक्यमात्रं तद्विषयस्मरणोत्पण्टानुरूपं,
अनेनोपायेनैतत् सिद्ध्यतीति, ... प्रारम्भः । पूर्वोक्त
पृ० ६.

तस्यकार्यान्तरयोगः प्रतिबन्धकवारणं च मात्रपदे-
नावधारितम् । पूर्वोक्त पृ० ७.

... नियतां नियन्त्रितां फलव्यभिचारिणीं पश्यति
तदा नियतफलप्राप्तिर्नामावस्था । पूर्वोक्त पृ० ७.

पुरुषकारमात्राभिमानिनां दैवमवजानानां चार्वा-
कादितमेमयुषां, स दैवबहुमान व्युत्पत्तये हि पुरुष-
कारोऽप्यफलः, तदभावोऽपि सफलः प्रदर्शनीयः ... ।
पूर्वोक्त पृ० ८.

अपरथा परतः प्राप्तमपि फलं नाङ्गीकुर्यात् ।
पूर्वोक्त पृ० ९.

महावाक्यार्थरूपस्य ... तेनार्थावयवा सन्धीयमानाः
परस्परमङ्गैश्च सन्धय इति । पूर्वोक्त पृ० २३.

प्रागारम्भभावित्वान्मुखमिवमुखम् । प्रारम्भो-
पयोगी यावानर्थराशिः प्रसक्तानुप्रसक्त्या विचित्रा-
स्वाद आपतितः तावान् मुखसन्धिः । पूर्वोक्त
पृ० २३; यथा रत्नावल्यां प्रथमोऽङ्कः, तथा हि
आमात्यस्य वीरो, वत्सराजस्य शृङ्गारादभुतो,
ततः शृङ्गार इति इयानयं सागरिकाया राजदर्शने-
ऽमात्यप्रारम्भविषयीकृतेऽर्थराशिर्हपयोगीति मुख-
सन्धिः । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० २४.

प्रमोदावलोकनादद्भुतः, ततः उद्यानग-
मनादारभ्य पुनः शृङ्गारः इति । पृ० ४८

२५.स मुखस्याभिमुख्येन वर्तत इति प्रति-
मुखम् । पृ० ४८

२६. ह्यमात्येन सागरिकाचेष्टितरूपं बीजं मुख-
सन्धौ न्यस्तं वसन्तोत्सव-कामदेवपूजाऽऽदि-
ना तिरोहितत्वादीषल्लक्ष्यम् । तस्य च
सुसङ्गतारचित-राज-सागरिकी-समागम -
नेन द्वितीयाङ्के उद्घाट इति । पृ० ४९

२७. उत्पत्त्युद्घाटन—दशाद्वयाविष्टस्य बीज-
स्योन्मुख्यं फलजननाभिमुख्यं तद्वान् ।
पृ० ४९

२८. अवमर्शसन्धौ तु प्राप्त्यंशः प्रधानम् ।
पृ० ४९

२९. जनक-विधातकयोस्तुल्यबलत्वात् सन्देहात्म-
कत्वम्.....नियतफलाप्तिरूपत्वम् । 'श्रेयांसि
बहुविघ्नानि भवन्ति' इति..... । पृ० ५०.

३०. यथा रत्नावल्यामैन्द्रजालिकप्रवेशात्
प्रभृत्यासमाप्तेरिति । पृ० ५१

३१. नृ-स्त्रियोः परस्परमोहा..... । पृ० ६१

३२. य एव मुखे रस उपक्षिप्यते ।कामफले
च रूपके....प्रतिमुखे विलासेन स एव
विस्तार्यते । ..यस्तु वेणीसंहारे भानु-
मत्या सह दुर्योधनस्य दर्शितो रत्यभिलाष-
रूपो विलासः, स नायकस्य तादृशोऽवसरे-
ऽनुचितः । यदाह—सन्धि—सन्ध्यङ्गघटनं
रसबन्धव्यपेक्षया । न तु केवल शास्त्रार्थ-
स्थितिसम्पादनेच्छया ॥', इति । पृ० ६२

३३. दोषाच्छादनाय यत् पुनर्हसनं हास्यहेतु-
र्वाक्यं सा तस्य नर्मणो द्योतनं नर्मद्युतिः ।
यथा रत्नावल्याम्—....अत्र मौख्यदोषं-
छादयितुं यद् विदूषकेणोच्यते, तद् राज्ञो
हास्यहेतुत्वान्नर्मद्युतिः । पृ० ६७

....प्रतिमुखं प्रतिराभिमुख्येन यतोऽत्र वृत्तिः ।
पूर्वोक्त पृ० २५.

....अमात्येन सागरिकाचेष्टितं वसन्तोत्सवकामदेव
पूजादिना तिरोहितं नष्टमिव....सुसङ्गतारचित-
राजतत्समागमपर्यन्तं काव्यं द्वितीयाङ्कगतं
प्रतिमुखसन्धिः । पूर्वोक्त पृ० २४-२५.

उत्पत्त्युद्घाटन दशाद्वयाविष्टस्य बीजस्य यत्रोद्भेदः
फलजननाभिमुख्यत्वं स गर्भः । पूर्वोक्त पृ० २५.

अवमर्शे त्वप्राप्तेरेव प्रधानता..... । पूर्वोक्त पृ० २६.

....जनक विधातकयोस्तुल्यबलत्वात् कथं न
संदेहः ।नियता फलप्राप्तिरुच्यते । श्रेयांसि बहु-
विघ्नानीति.... । पूर्वोक्त पृ० २७

उदाहरणं रत्नावल्यामैन्द्रजालिकप्रवेशात्प्रभृत्या-
समाप्तेः । पूर्वोक्त पृ० २९.

....प्रमदा पुरुषो या तदर्था या समीहा..... । पूर्वोक्त
पृ० ४२.

....एव हि रसो मुख उपक्षिप्तः । पूर्वोक्त पृ० ४३;
कामफलेषु रूपकेषु प्रतिमुख एव ह्यास्थाफलत्वेन
रतिरूपेण भाव्यम् ।यस्तु वेणीसंहारे भानुमत्या
सह दुर्योधनस्य दर्शितो विलासः, स नायकस्य
तादृशोऽवसरेऽत्यनुचितः इति चिरन्तनैरेवोक्तम् ।
यथा सहृदयालोकारः—'सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं
रसबन्धव्यपेक्षा । न तु कवलशास्त्रार्थस्थिति-
सम्पादनेच्छया । पूर्वोक्त पृ० ४२.

दोषो येनोक्तेन प्रच्छादयितुमिष्यते तस्यापि हास्य-
जननत्वेन नर्म च सुतरां द्योतितं भवतीति नर्म-
द्युतिः । यथा च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के विदूषकः ।
....अत्र हि मौख्यदोषं छादयितुं यद् विदूषकेणो-
च्यते तद् राज्ञो हास्यजननमिति नर्मैव द्योतितं
भवति । पूर्वोक्त पृ० ४४.

३४. अनियतो ह्याकारो रूपमुच्यते । पृ० ७३

....रूपमिति चानियता आकृतिरुच्यते । पूर्वोक्त पृ० ४८.

३५. निश्चयरूपत्वादेव चोहरूपाया युक्तेभिद्यते ।
पृ० ७४

....निश्चयात्मकत्वादूहः । पूर्वोक्त पृ० ४९.

३६. लोकप्रसिद्धवस्त्वपेक्षया यः समुत्कर्षः
समुत्कृष्टोऽर्थः, स उत्कर्षाहरणादुदाहृतिः ।
पृ० ७५

लोकप्रसिद्धवस्त्वपेक्षया यत् सातिशयमुच्यते
उत्कर्षमाहरतीत्युदाहरणम् । पूर्वोक्त पृ० ४८.

३७. भावस्य पराभिप्रायस्याथवा भाव्यमान-
स्यार्थस्योह प्रतिभाऽऽदिवशान्निर्णयो ।
....बुद्धिस्तत्र क्रमते, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः ।
पृ० ७६

भावस्य भाव्यमानस्य वस्तुनो भावनातिशये सत्यूहं
प्रतिभावेनादिबलात्....। बुद्धिर्हि तत्र क्रमते न
प्रतिहन्यते । पूर्वोक्त पृ० ४९.

३८. भयत्रासकारिणो वस्तुनो या शङ्काऽपाय-
कारकत्वसम्भावना, सा द्रवति श्लथी-
भवति हृदयमनयेति द्रवः । पृ० ७७

भयत्रासकारिणो वस्तुनो या शङ्का यदाशङ्कनं स
विद्रवः, विद्रवति विलीयते हृदयं येनेति । पूर्वोक्त
पृ० ५२.

३९.प्रकर्षेणाविर्भावनमाक्षेपः ।अभिप्रायस्य
बहिष्कर्षणमाक्षेपः । यथा रत्नावल्यां
वासवदत्तायामेव सागरिकेति राज्ञा
विदूषकेण च परिगृहीतायां तदुक्तिषु-
प्रियसागरिके ! शीतांशुर्मुखमुत्पले....।
पृ० ७८

....अभिप्रायस्य हि तत्राक्षेपो बहिः कर्षणम् ।
वासवदत्तायामेव सागरिकेति राज्ञा विदूषकेण च
परिगृहीतायां तदुक्तिषु सागरिके शीतांशुर्मुखमुत्पले
इत्यादिषु । पूर्वोक्त पृ० ५०.

४०. परस्परवञ्चनप्रवृत्तयोर्यस्य बुद्धिसहा-
यादिबलाधिक्येन यत्कर्मतरमभिसन्धातुं
समर्थं, तत् कर्म छलविषये अधिक(बल)-
छलयोगादधि(बल)छलम् । यथा रत्ना-
वल्याम्—“किं पद्मस्य....।” अत्र साग-
रिकावेषं धारयन्ती विदूषकबुद्धि-
दौर्बल्याद् वासवदत्ता राजानमभिसन्धत्ते ।
पृ० ७९

परस्परवचनप्रवृत्तयोर्यस्यैवाधिकं (कर्म) सहाय
बुद्ध्यादीनबलम्बयति स एव तमतिसन्धातुं
वञ्चयितुं समर्थ इति तदिदं कर्माधिबलम् ।
यथा—सागरिकावेषं धारयन्ती वासवदत्ता विदू-
षकबुद्धिदौर्बल्याद् राजानमभिसन्धत्ते किं पद्मस्य....।
इत्यादि श्लोकान्तमधिबलम् । पूर्वोक्त पृ० ५१.

४१. क्रोध-हर्षादि-सम्भूतावेग-गर्भितं वचनं
तोडयति भिनत्ति हृदयमिति तोटकम् ।
पृ० ८१

आवेगगर्भं यद् वचनं ततोटकम् । स चावेगो
हर्षात्, क्रोधात् अन्यतोऽपि वा । भिनत्ति यतो
हृदयं ततस्तोटकम् । पूर्वोक्त पृ० ५१.

४२. व्यतिक्रमो मार्गाच्चलनम् । यथा रत्ना-
वल्यां सन्निहितं भर्तारमवगणय्य विदूषकस्य
सागरिकायाश्च वासवदत्तया बन्धनमिति ।
पृ० ८२

यथा भर्तृसंनिधानेऽपि विदूषकस्य सागरिकायाश्च
वासवदत्तया बन्धनम् ।द्रवणं चलनं मार्गादिति
द्रवः । पूर्वोक्त पृ० ५३.

४३. यद्यपि श्रमोद्देग-वितर्कादयो व्यभिचारि-
मध्ये लक्षयिष्यन्ते, तथापि रसविशेष-
पुष्टयर्थं सन्ध्यङ्गावसरेऽपि लक्षयन्त इति ।
पृ० ८६

४४. क्रुद्धस्य प्रसादनमनुकूलनं बुद्धि-विभवादि-
शक्तिकार्यत्वेन सा शक्तिः । पृ० ८८

४५. अथनिर्वहणसन्धेरङ्गानि लक्षयितुमुद्दि-
शति । पृ० ९१

४६. स्वापराधोद्धट्टनं परिभाषा । पृ० ९३

४७. प्रकारशतैर्वाञ्छितस्यार्थितस्य सामस्त्येन
आगमः प्राप्तिरानन्दहेतुत्वादानन्दः ।
पृ० ९६

४८.इतिवृत्तस्याविच्छेदश्च रसपुष्ट्यर्थः,
विच्छेदे हि स्थाय्यादेस्त्रुटितत्वात् कुतस्त्यो
रसास्वादः ? पृ० १०२

४९. योग्यतां च रसनिवेशैकव्यवसायिनः
प्रबन्धकवयो विदन्ति, न पुनःमुक्तक-
वयः । पृ० १०२

५०. एवं च पुष्पदूषितकेऽशोकदत्तादिशब्दा-
कर्णनेन समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यां या व्य-
लोकशङ्कोपनिबद्धा, सा न दोषाय । पर-
पुरुषसम्भावनाया निर्वहणं यावदत्रोपयो-
गित्वात् ।पुत्रे दूरस्थिते निर्वासनं, निर्वा-
सितायाश्च शबरसेनापतिगृहेऽवस्थानमनु-
चितमेव ।वणिगमात्यविप्राश्च स्ववर्गा-
पेक्षयैवोत्तमाः, न राजापेक्षया ।
प्रकरणे हि नायको व्युत्पादस्य । पृ० १०३

५१. तथा च वेश्यायां नायिकायां विनयरहित-
मपि चेष्टितं निबध्यते । यथा विशाखदेव-
कृते देवीचन्द्रगुप्ते माधवसेनां समुद्दिश्य
कुमारचन्द्रगुप्तस्योक्तिः । पृ० १०४
१७

यद्यपि श्रमोद्देग वितर्कलज्जाप्रभृतयो व्यभि-
चारिवर्गेसत्यवसरेऽवश्यप्रयोज्याःसन्ध्यङ्गत्वे-
नोक्ता मन्तव्याः । पूर्वोक्त पृ० ५५.

विरोधिनः कुपितस्य प्रशमः प्रसादनं शक्तिः बुद्धि-
विभवादिशक्तिकार्यत्वात् । पूर्वोक्त पृ० ५३.

अथ निर्वहणसन्धावुद्देशक्रमेणाङ्गानि लक्षयितुं
प्रक्रमते । पूर्वोक्त पृ० ५७.

....अन्योन्यापराधोद्धट्टनं वचनम् । पूर्वोक्त
पृ० ५८.

अर्थितस्य तथेति प्रकारशतै प्राथितस्य सम्यगपुन-
र्वियोगवद्ददागमनं तदानन्तहेतुत्वादानन्दः ।
पूर्वोक्त पृ० ५८.

इति वृत्ताविच्छेदोऽपि हि रसस्यैव पोषकः,
अन्यथा विच्छेदे स्थाय्यादेस्त्रुटितत्वात् क रस-
वार्ताः । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० ६२.

योग्यतां च कविरेव जानाति, न च मुक्तक
कविः । पूर्वोक्त पृ० ६२.

एतदेवाभिमन्यमानेन पुष्पदूषितकेऽशोकदत्तादि-
शब्दाकर्णनेन समुद्रदत्तस्य शङ्का योपनिबद्धा सा
न दोषाय निर्वहणान्तोपयोगिनी हि नन्दयन्तीति-
र्वसनं तस्याश्च गृहान्तरावस्था । इदमेव मुख-
सन्धी मूलं परपुरुषसम्भावनामूलत्वात् । एवमन-
भ्युपगमे तु श्वशुरेण बध्ना असन्निहिते पुत्रे
निर्वासनं शबरसेनापतिगृहेऽवस्थानमित्युत्तमप्रकृ-
तीनामनुपपन्नमेव । तस्मात् स्ववर्गपेक्षयेदमुत्तम-
त्वमद्यतनेराजोचितानामुत्तमप्रकृतीनां वणिङ्मात्रे
.... । प्रकरणे हि तादृश एव नायकः ।व्युत्पा-
द्यश्च । पूर्वोक्त भाग-२ पृ० ४३२.

....आचारः कुलस्त्रियां विनयप्रधानः अन्यस्यां तद्
विपरीतः । तथा च देवीचन्द्रगुप्ते वसन्तसेनामुद्-
दिश्य चन्द्रगुप्तस्योक्तिः । पूर्वोक्त पृ० ४३३.

५२. तत्र कञ्चुकिस्थाने दासः । अमात्यस्थाने श्रेष्ठी । विदूषकस्थाने विटः । पृ० १०४
५३. गृहवार्तायां गार्हस्थ्योचितपुरुषार्थसाधके वृत्ते कुलजैव स्त्री नायिकात्वेन वणिगादीनां निबन्धनीयाः । पृ० १०४
५४.पूर्वकविकृतकाव्यादौ क्लृप्तं सत् समुद्र-दत्ततच्चेष्टितादिवद् ग्राह्यम् । अथवा यदत्राकल्प्यं तत् पूर्वोपिप्रणोतशास्त्रव्यति-रिक्तं बृहत्कथाऽऽद्युपनिबद्धं मूलदेवतच्च-रितादिवदुपादेयम् । पृ० १०५
५५. तयोः प्रत्येकं प्रसिद्धयप्रसिद्धिभ्यां चतु-र्भेदत्वान्नाटिकाऽपि चतुर्विधा । पृ० १०७
५६. नियुद्धं बाहुयुद्धम्, स्पर्धनं शौर्य-विद्या-कुल-धन-रूपादि-कृतः संघर्षः । पृ० १०९
५७. अत एवात्र गद्यं पद्यं चौजोगुणयुक्तम् ।सेनापत्यमात्यादि - दीप्तरसनायक-सम्पन्नः । पृ० १०९
५८. यथा शाक्यानां स्त्रीसम्पर्को गर्हणीयो न चौर्यम् । पृ० ११३
५९. अङ्कावताररूपाश्चात्राङ्का विधेयाः । चूलिकाऽङ्कमुखयोरपि युद्धादिवर्णने निबन्धो भवत्येव । पृ० ११४
६०. दैवोपालम्भात्मनिन्दाऽऽदिरूपानुशोचना-त्मकं परिदेवितम् । पृ० ११५
६१. ते च यथासम्भवं स्त्रीविषया अन्यविषया वा । पृ० ११६
६२. शरीरिणि व्याजेन पलायनादिना । पृ० ११६
६३. शङ्कुकस्त्वधमप्रकृतेर्नायकत्वमनिच्छन् प्र-हसन-भाणादौ हास्यरसप्रधाने विटादेर्ना-यकत्वं प्रतिपादयन्कथमुपादेयः स्यादिति ।द्वाभ्यां पात्राभ्यामुक्ति-प्रत्युक्ति-वैचित्र्यविशिष्टाभ्यामेकेन वा पात्रेणाकाश भाषितसमन्वितेन युक्ताः । पृ० ११७

कञ्चुकिस्थाने दासः, विदूषकस्थाने विटः, अमा-त्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० ४३१.

....गार्हस्थ्योचिता वार्ता पुरुषार्थसाधकमिति-वृत्तं न तत्र वेश्याङ्गना नायिकात्वेन निबन्धनीया । पूर्वोक्त पृ० ४३२.

अनार्षमिति पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युप-निबद्धं मूलदेवचरितादि । आहार्यमिति पूर्व-कविकाव्याद वाहरणीयं समुद्रदत्तच्चेष्टितादि । पूर्वोक्त पृ० ४३०.

तथा हि देवी कन्या च ख्याताख्याताभेदेन चतुर्धा । पूर्वोक्त पृ० ४३६.

नियुद्धं बाहुयुद्धं संघर्षः शौर्यविद्याकुलरूपादिकृता स्पर्धा । पूर्वोक्त पृ० ४४५.

दीप्तं काव्यामोजोगुणयुक्तम् । पूर्वोक्त पृ० ४४५;अपि त्वमात्यसेनापतिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य । पूर्वोक्त पृ० ४४४.

यथा शाक्यानां स्त्रीसम्पर्कः प्रहमनीयो भवति, न चौर्यम् । पूर्वोक्त पृ० ४४९.

अङ्कावतार एव चात्र भवति । चूलिकाङ्कमुखयो-स्त्वत्रापि युद्धादिवर्णने समुपयोगोऽस्त्येव । पूर्वोक्त पृ० ४४४.

परिदेवितं दैवोपालम्भात्मनिन्दा रूपमनुशोचनं यत्र । पूर्वोक्त पृ० ४४६.

....यथायोगं स्त्रीविषयाणि अन्यविषयाणि । पूर्वोक्त पृ० ४४२.

व्याजमिति पलायनादि । पूर्वोक्त पृ० ४४२.

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुवं प्रहसनक-भाणादौ किं ब्रूयात्, हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः । पूर्वोक्त पृ० ४५९; एकहार्य-रित्याकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः । द्विहार्येति उक्ति-प्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० ४५३.

६४. मिथः परस्परं जल्पे उक्ति-प्रत्युक्तिक्रमे क्रियमाणे स्वपक्षस्य स्वाभ्युपगमस्य पर-स्परप्रज्ञोपजीवनबलात् स्थापना सुघटितत्वं क्रियते यत्र, तदधिकबलसम्बन्धादधि-बलम् । पृ० ११९
६५. एतद् वचः सख्या भर्तृप्रत्यायनप्रयोजने-नोक्तं विदग्धजनस्य हास्यं श्वशुरादेर्वचनानां, सपत्न्या रोषं जनयतीति । पृ० १२६
६६.प्रत्यसतोऽसाधुभूतस्य प्रलपनम् असत्प्र-लापः । पृ० १२७
६७. यथा वा व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुख-मिति पृष्ठे मन्त्रिपुत्रेणोच्यते—‘सर्वदा यो.... ।’ पृ० १२७
६८. परविप्रतारणकारि यदुत्तरं हास्याय हास्यनिमित्तं निगूढार्थत्वाद् भवति सा नाली व्याजरूपा प्रणालिका । पृ० १२९
६९. गुणानां दोषत्वं, दोषाणां च गुणत्वं येनोत्तरेण व्यत्ययो विपर्यासः क्रियते, तन्मूदा परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्ष-तीति मूदवम् । पृ० १२९
७०.उद्धाते प्रश्नात्मके साधूद्धात्यम् । यदा प्रष्टा विवक्षितोत्तरदानसमर्थः, किन्तु यन्ममाभिप्रेतं तद्युक्तमयुक्तं वेत्यभिसंधाय पृच्छति, प्रतिवक्ता चोचितमभिधत्ते तदोद्धात्यमित्यर्थः । पृ० १३१-१३२
७१. विवक्षितप्रयोजनस्यान्यकार्यकरणव्याजेन सम्पत्तिर्यत्र तदन्यकार्यावलगनादवलगि-तम् । पृ० १३२
७२. पुरुषार्थसाधको विचित्रो व्यापारो वृत्तिः । पृ० १३५
७३. कायिक्यो हि व्यापृतयो मानसैर्वाचिकैश्च व्यापारैः सम्भिद्यन्ते । पृ० १३५

- यत्रोक्तिप्रत्युक्तिक्रमे क्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोप-जीवनबलात्स्वपक्षसुघटितादधिकबलसंबन्धादधिब-लम् । पूर्वोक्त पृ० ४५७.
- एतद्वचनं सखी-संबन्धि भर्तृप्रत्यायनं प्रयोजन-मुद्दिश्य प्रयुक्तं तस्य पत्न्या अपि संबन्धिनां छलं विदग्धजनस्य हास्यं सपत्न्या वचनं रोषं जन-यति । पूर्वोक्त पृ० ४५८.
- असतोऽसाधुभूतस्य वस्तुनः प्रलपनमस्मिन्नित्य-सत्प्रलाप इति । पूर्वोक्त पृ० ४५६.
-यथा व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्ठे तेनोत्तरं दीयते—‘सर्वथा यो.... ।’ पूर्वोक्त पृ० ४५६.
- परवितारणकारि यदुत्तरं, अत एव हास्ययुक्ता सा नालिका प्रणालिका व्याजेत्यर्थः । पूर्वोक्त पृ० ४५५.
- गुणानां दोषत्वं दोषाणां वा गुणत्वं यत्र क्रियते तन्मूदवम् ।मूदवमिति मर्दनं मूत्परपक्षमर्दनेन स्वपक्षभवति रक्षतीति । पूर्वोक्त पृ० ४५७.
- तत्र यदा विवक्षितमुत्तरं दातुं शक्तोऽयं स्यादिति यन्मम मनसि वर्तते तदेव वक्ति नवेत्येवमादिना निमित्तेन यदा पृष्ठेव प्रतिवचनं वैचित्र्यमभिसन्धा-य पृच्छति, प्रतिवक्तोचितमभिधत्ते तदा तदुत्तर-मुद्धात्यकम् । प्रश्नात्मके उद्धाते साध्विति यत् । पूर्वोक्त पृ० ४५४.
- यत्रोत्तरे दीयमाने अन्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं सिध्यति तदान्यकार्यावलगनादवलगतम् । पूर्वोक्त पृ० ४५४.
- तस्माद् व्यापारः पुमर्थसाधको वृत्तिः । पूर्वोक्त पृ० ४५२.
- कार्यचेष्टा अपि हि मानसीभिः सूक्ष्माभिश्च वाचि-कीभिश्चेष्टाभिर्व्याप्यन्त एव । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० ९१.

७४. वाचिक्यो मानस्यश्च कायपरिस्पन्दाविना-
भाविन्य एव....प्राणादिरूपकायपरिस्पन्दा-
भावे मनोव्यापृत्यनुपलक्षणाच्च । पृ० १३५
७५. आभ्यो हि वर्णनीयत्वेन कविहृदये व्यव-
स्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते । पृ० १३५
७६. तेनानभिनेयेऽपि काव्ये वृत्तयो भवन्त्येव ।
पृ० १३५
७७.न हि व्यापारशून्यं किञ्चिद् वर्णनीय-
मस्ति । पृ० १३५
७८. मूर्च्छादौ तु व्यापाराभावेन वृत्त्यभा-
वेऽपि.... । पृ० १३५
७९. 'आङ् मर्यादायाम्' तेन मुखसन्धि सम्प्राप्य
निवर्तते । 'ईषदर्थे वा' तत ईषन्मुखं
मुखसन्धिसूचकत्वादारम्भः । प्रस्तावना
शब्देनाप्येतदुच्यते । पृ० १३६
८०. स्पष्टोक्तिस्त्वेवं यथा नागानन्दे नाटयि-
तव्ये.... । पृ० १३६
८१. सत् सत्त्वं प्रकाशस्तद् यत्रास्ति तत् सत्त्व-
न्मनस्तत्र भवा.... । पृ० १३९
८२. आधर्षो वाचा न्यक्कारः । पृ० १३९
८३.सूत्रधारे तत्तुल्यगुणाकृतिस्थापक
आमुखमनुतिष्ठति । पृ० १३९
८४. दीप्ता रसा रौद्रादय औद्धत्यावेगादिहेतवः ।
पृ० १४०
८५. भय-हर्षातिशयाकुलितपात्रप्रवेशः । पृ०
१४०
८६. तत्र विचित्रं नेपथ्यं वेणीसंहारे अश्वत्था-
म्नः ।मायाशिरोदर्शनं रामाभ्युदये ।
पृ० १४०
८७. तथाहि अङ्गदेनाभिद्रव्यमाणाया मन्दोदर्या
भयम्, अङ्गदस्योत्साहोऽस्यैव रावणदर्शनेन

मानस्यापि वाचिक्यपि चेष्टा अवश्यं सूक्ष्मं कालं
परिस्पन्दमन्दप्राणव्यापाररूपं नाभिवर्तते । पूर्वोक्त
ना० शा० भाग-३ पृ० ९१.

....ताभ्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थि-
ताभ्यः काव्यमुत्पद्यते । पूर्वोक्त भाग-२ पृ० ४०८
वृत्त्यङ्गान्यवि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।यद्यपि सर्वे-
षामभिनेयानभिनेयानां काव्यानां वृत्तयः । पूर्वोक्त
पृ० ४०८.

न च क्रियाशून्यः कश्चिदप्यंशोऽस्ति ।तेषु च न
व्यापारत्रयशून्यः कश्चिदपि काव्यांशोऽस्ति ।
भाग-३, पृ० ८७.

मूर्च्छादौ तु व्यापाराभावे वृत्त्यभाव एव । पूर्वोक्त
भाग-२ पृ० ४५२.

मुखसन्धेर्निवर्तते यतः, आङ्मर्यादायाम्, यदि
वात्रामुखं प्रारम्भमीषन्मुखं वा प्रस्ताव्यतेऽनयेति ।
पूर्वोक्त भाग-३ पृ० ९३.

स्पष्टोक्तिप्रत्युक्तिभिः, यथा नागानन्दे 'नाटयि-
तव्ये....' । पूर्वोक्त पृ० ९३.

सत्सत्त्वं प्रकाशः तद्विद्यते यत्र तत्सत्त्वं मनः,
तस्मिन् भवः । पूर्वोक्त पृ० ९६.

आधर्षणं वाचा न्यक्कारः । पूर्वोक्त पृ० ९७.

एवं च यदा स्थापकोऽपि सूत्रधारतुल्यगुणाकारो....
आमुखं भवति । पूर्वोक्त पृ० ९३.

दीप्तरसा रौद्रादयः उद्धताः ।क्रोधावेगाद्यास्ते.... ।
पूर्वोक्त पृ० १०३.

भयातिशयेन हर्षातिशयेन च क्षिप्रमेव प्रवेश-
निर्गमौ.... । पूर्वोक्त पृ० १०४.

यथा मायाशिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं नेपथ्यम्,
यथा वाश्वत्थाम्नः । पूर्वोक्त पृ० १०४.

तत्रैव अङ्गदादभिद्रव्यमाणाया मन्दोदर्या भयं,
अङ्गदस्योत्साहः,रावणस्यातिक्रोधः, यस्तातेन

‘एतेनापिसुरा जिताः’ इत्यादि वदतो हासः,
‘यस्तातेन निगूह्य बालक इव प्रक्षिप्य
कक्षान्ते’ इति च जल्पतो जुगुप्सा हास-
विस्मयाः, रावणस्य रति-क्रोधौ । पृ० १४१

८८. अनेन गृह-भृत्याद्युपमर्दनस्य ग्रहः । ‘...गुणे-
ष्वसूया मात्सर्यम् । द्रोहो जिघांसा दारादि-
खलीकार-विद्या-कर्म-देश-जात्यादि-निन्दा-
राज्य-सर्वस्वहरणादिराधर्षः । पृ० १४८

८९. पराक्रमः परकीयमण्डलाद्याक्रमणसाम-
र्थ्यम् । बलं हस्त्यश्व-रथ-पदाति-धन-
धान्य-मन्त्र्यादिसम्पत् । ‘...न्यायः सामा-
दीनां सम्यक्प्रयोगः । अनेनेन्द्रियजयो
गृह्यते । ‘...अनेन शत्रुविषये सन्तापकर्तृत्व
प्रसिद्धिरूपः प्रतापो गृह्यते । पृ० १४९

९०. निष्ठेवः कफनिरसनम् । उद्वेगो गात्रधूत-
नम् । पृ० १५०

९१. इन्द्रजालं मन्त्र-द्रव्य-हस्तयुक्त्यादिनाऽस-
म्भवद्वस्तुप्रदर्शनम् । रम्यः सातिशयत्वेन
हृद्योऽर्थः शिल्पकर्मरूपः । पृ० १५०

९२. एवंविधरूपैव, अपरेषां तु पाठ्यानामु-
त्थापनादीनां पूर्वैरङ्गाङ्गानां प्रयोगवशा-
दन्यथात्वमपि भवति । पृ० १७१

९३. अत एव कवयो रूपकारम्भे ‘नाद्यन्ते सूत्र-
धारः’ इति पठन्ति । पृ० १७२

९४. यथा उदात्तराघवे रामस्य प्रस्तुतशृङ्गारो-
ल्लङ्घनेन—‘अरे रे तापस’ । ‘...इत्यादि-
नेपथ्यवाक्याकर्णनेन वीररसाक्षेपः ।
पृ० १७३

९५. इयं च प्रावेशिक्याक्षेपिक्यनन्तरमवश्यं
प्रयोज्येति वृद्धसम्प्रदायः । पृ० १७३.

९६. ‘...अनुकर्तुं यदा अनाशङ्कित एव धनविधा-
तादिना विघात उद्धतप्रयोगश्रमाद् वा
मूर्च्छा-भ्रमादिसम्भावना वस्त्राभरणादेर्वा

निगूह्य बालक इव प्रक्षिप्य कक्षान्तरे’ इति वदतोऽ-
ङ्गदस्य जुगुप्सा-हासविस्मयरसा । ‘...पूर्वोक्त पृ०
१०४.

आघर्षणं दारादिखलीकरणम् । अविक्षेपो देश-
जात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दा । ‘...उपघातो गृह-
भृत्याद्युपमर्दनम् । ‘...अभिद्रोहो जिघांसा । मात्सर्यं
गुणेष्वसूया । आदिग्रहणाद् राज्यापहरणादि ।
पूर्वोक्त भाग-१ पृ० ३२०.

सन्ध्यादिगुणानां सम्यक्प्रयोगो नयः । इन्द्रियजयो
विनयः । बलं हस्त्यश्वरथपादातम् । पराक्रमः
परकीयमण्डलाद्याक्रमेणावस्कन्दः । ‘...प्रतापः शत्रु-
विषये सन्तापकारिणो प्रसिद्धिः । प्रभावोऽभिजन-
धनमन्त्रिसम्पत् । पूर्वोक्त पृ० ३२४-३२५.

निष्ठीवनं कफनिरसनम् । उद्वेजनं गात्रोद्धूतनम् ।
पूर्वोक्त भाग-१ पृ० ३२९

इन्द्रजालं मन्त्रद्रव्यवस्तुयुक्त्यादिना असम्भव-
वस्तुप्रदर्शनम् । ‘...अतिशेत् इत्यतिशयः । ‘...यच्च
शिल्पं कर्मरूपम् । ‘...पूर्वोक्त पृ० ३२९-३३०.

एवं च नित्यमेवं रूपमेव । अन्यपाठ्यानामुत्था-
पनादीनां प्रयोगवशादन्यथात्वोपपत्तिर्दृश्यते ।
पूर्वोक्त पृ० २१७.

पुराणकवयो लिखन्ति स्म ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इति ।
पूर्वोक्त पृ० २१७.

यथा उदात्तराघवे रामस्य प्रस्तुतशृङ्गारकमोल-
लङ्घनेन—‘अरे तापस’ । ‘...इत्यादिना । यथा
वाक्याकर्णनेन वीररसस्याक्षेपस्य तु रसस्य
माशृण्यते । पूर्वोक्त भाग-४, पृ० २६०-२६१.

‘...इयं हि प्रावेशिक्याक्षेपिक्या अनन्तरमवश्यं-
प्रयोज्या भवति । पूर्वोक्त पृ० ३६१.

अनकर्जयदनाशङ्कितधनविषयादत्युद्धत प्रयोग
श्रमवशाद् वा भ्रमादिदोष सम्भावना । वस्त्रा-
भरणावकाशादित्यसागीयते सान्तराध्रुवा । तत्र

प्रच्युतिस्तदा तत्संवरणावकाशदित्सयेयं
गीयते । अस्यां च प्राक्तनं भावि वा रसस्य
स्वरूपमनुवर्त्यम् । छिद्राच्छादनमात्रप्रयो-
जनत्वात् चास्या न सार्थकपवनासनमुप-
योगीति शुष्काक्षराण्येवास्यां निबध्यन्ते ।
पृ० १७३

९७. यथोपश्रुतिशकुनन्यायेन प्रत्ययेन.... । पृ०
१७३

९८.न तु देशकालावस्थाद्यपेक्ष्यानी त्याव-
सहनपूर्वकं निर्यातनमिति । पृ० १७६

९९. सहजा मुखराग-दृष्टिविकारादिरहिता ।
पृ० १७६

१००. यथासम्भवं सन्धिं विग्रहेण, विग्रहे
सन्धिना च विशेषेण दूषयन्ति, विनाश-
यन्ति, विप्रलम्भं तु विनोददानेन
विस्मारयन्तीति विदूषकाः । पृ० १७८

१०१. यथोर्वशी पुरुरवसः । 'नृपे दिव्ये न च
प्रभौ' इत्यस्यापवादोऽयमिति । पृ० १७९

१०२. अन्यनारी व्यासङ्गादिना.... । पृ० १८१

१०३. बाल्येऽपि किञ्चिदुन्मीलन्ति, वार्धके तु
प्राचुर्येण नश्यन्ति । पृ० १८१-१८२

१०४. पुंसां तूत्साहादयो मुख्यतोऽलङ्काराः । तेन
नायकभेदेषूद्धतादिषु धीरत्वं विशेषण-
मुक्तम् । भावादयस्तु पुरुषाणामुत्साहा-
द्याच्छादिता एव भवन्तीति ते गोणाः ।
पृ० १८२

१०५. भ्रू-चिबुक-ग्रीवाऽऽदेश्च सातिशयो विकारः
शृङ्गारोचित उद्भिद्योद्भिद्य विश्रान्ति-
मत्वेनासन्ततो हाव इति । पृ० १८२

१०६. प्रसरणशीलं सशृङ्गारं समुचितविभाव-
विशेषोपग्रहविरहादनियतविषयं प्रबुद्धरति-
भावसमन्वितं हेला । पृ० १८२

च प्राक्तनं भावि वा रसस्वरूपमनुवृत्तिमित्य-
वश्यम्.... । केवलं छिद्राच्छादनमात्र प्रयोजनाया-
मस्यां न सार्थक पदकदम्बयोजनमुपगोति शुष्का-
क्षरैरेवेयं लक्ष्ये च.... । पूर्वोक्त पृ० ३६१.

इत्यादि काकतालीय श्रुतिशकुनन्यायेन लौकि-
कस्य । पूर्वोक्त भाग-४ पृ० ३६१.

प्राणात्ययेऽपीति न तु नीत्यनुवर्तनेन कथञ्चित्
देशकालाद्यनुवर्तनेन सहनपूर्वकं निर्यातनम् ।
पूर्वोक्त भाग-३, पृ० १६७.

मुखराग दृष्टि विकारादयः । पूर्वोक्त भाग-२
पृ० १६६.

विग्रहं वा सन्धिना दूषयतीति विदूषकः, विप्रलम्भ-
नत्वे विनोदने दूषयन्ति विस्मारयन्ति । पूर्वोक्त
भाग-३ पृ० २५१-२५२.

....इत्यस्यापवादमाह दिव्यवेश्येत्यादि । यथा
पुरुरवसः उर्वश्या । पूर्वोक्त पृ० १९६.

व्यासङ्गादित्यन्यनारीविषयादित्यर्थः । पूर्वोक्त
पृ० २०९.

ते हि यौवने उद्विक्ता दृश्यन्ते बाल्ये त्वनुद्भिन्ना
वार्धके तिरोभूताः । पूर्वोक्त पृ० १५४.

पुंसस्तूत्साहवृत्त्यात एव परमालङ्काराः, तथा च
सर्वेष्वेव नायकभेदेषु धीरत्वमेव विशेषणतयोक्तम् ।
तदाच्छादितास्तु शृङ्गारादयः धीरललित
इत्यादौ । पूर्वोक्त पृ० १५८.

चोद्भूतारकचिबुकग्रीवादेः सातिशयो विकारः....
शृङ्गारोचितमाकारम्.... । स्वेत्युद्भिद्योद्भिद्य
विश्राम्यन् हावः । पूर्वोक्त पृ० १५६-१५७.

....स तु प्रसरणैकधर्मकः,यदा तु रतिवासना-
प्रबोधात्तां प्रबुद्धां रतिमभिमन्यते केवलं समु-
चितविभावोपग्रहविरहान्निविषयतया स्फुटीभावं न

१०७. एते च त्रयोऽङ्गजाः परस्परसमुत्थिता अपि भवन्ति । तथा हि कुमारीशरीरे प्रौढतम कुमारगतभाव-हाव-हेला-दर्शन-श्रवणाभ्यां भावादयोऽनुरूपा विरूपाश्च भवन्ति । पृ० १८२

१०८. रागः प्रियतमं प्रत्येव बहुमानः । मदो मद्यकृतश्चित्तोल्लासः । हर्षः सौभाग्यगर्वः । अन्यथा वक्तव्येऽन्यथा वचनम्, हस्तेनादा-तव्ये पादेनादानम्, कटीयोग्यस्य कण्ठे निवेशन-मित्यादिकः । पृ० १८३

१०९. प्रियतमप्रोत्पत्तिशयेन । पृ० १८३

११०. रूपलावण्यादीनां च पुरुषेणोपभुज्यमानानां यदौज्ज्वल्यं छाया विशेषः । पृ० १८४

इसके अतिरिक्त पताकास्थानक, कार्यावस्था और अर्थप्रकृतियों की चेतन एवं अचेतन रूप में की गयी व्याख्या तथा अन्य विविध स्थल भी अभिनवभारती से वैचारिक दृष्टि से प्रभावित तथा अनुप्राणित प्रतीत होते हैं। यह सम्भावना भी सत्य प्रतीत होती है कि रामचन्द्र-गुणचन्द्र द्वारा कथित 'नाट्यदर्पण-विवृत्ति' नाम भी अविनवगुप्त के 'नाट्यवेद-विवृत्ति' से प्रेरित रहा होगा।

इन समस्त तथ्यों को पृष्ठभूमि में भी यह कथन तो अनुचित ही होगा कि नाट्यदर्पण में अभिनवभारती का अन्धानुकरण किया गया है। वस्तुतः रामचन्द्र-गुणचन्द्र ने अवसर के अनुरूप अभिनवगुप्त के मन्तव्य की आलोचना तथा उनमें संशोधन एवं परिवर्धन भी किया है, परन्तु प्रस्तुत शोध-पत्र की सीमाओं को दृष्टिगत रखते हुए हम यहाँ नाट्यदर्पण के एतत्सम्बद्ध स्थलों का उल्लेख उचित नहीं समझते हैं।

नाट्यदर्पण की विवृत्ति में २ स्थल ऐसे भी प्राप्त होते हैं जिन पर नाट्यशास्त्र और अभिनवभारती का संयुक्त प्रभाव दृष्टिगोचर होता है। यहीं उनका प्रदर्शन कर देना तो अनङ्ग-कीर्तन ज्ञात नहीं होता है—

१. भावानां साध्यफलोचितानां रतिहर्षोत्स-
वादीनां याचनं प्रार्थना । पृ० ७४

२. चौर-नृपारि-नायकादिभ्यो भयमुद्वेगः ।
पूर्वोक्त पृ० ७६.

प्रतिपद्यते तदा तज्जनितो देहविकारविशेषो
हेला । पूर्वोक्त भाग-३ पृ० १५७.

....अप्येते परस्परसमुत्थिता भवन्ति । तथा हि
कुमारीशरीरेप्रौढतमकुमार्यन्तरगतहेलावलोकने....।
पूर्वोक्त पृ० १५५.

वचनेऽन्यथावक्तव्येऽन्यथाभाषणम्, हस्तेनादातव्ये,
पादेनादानम्, रसनायाः कण्ठे न्यासः इत्यादि ।
मद्येन कृतो रागः प्रियतमं प्रत्येव बहुमानो हर्षः ।
सौभाग्यगर्वो यथा । पूर्वोक्त पृ० १६०.

प्रियतमगतैः प्रीत्या तं प्रति बहुमानातिशयेन.... ।
पूर्वोक्त पृ० १५९.

तान्येव रूपादीनि पुरुषेणोपभुज्यमानानि छायान्तरं
श्रयन्ति । पूर्वोक्त पृ० १६२ ।

एतत्साध्यफलोचितभावलक्षणम् । ना० शा०
भाग-३ । पृ० ५० ।

रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थना प्रार्थनाभवेत् ।
८६।१९ ना० शा०.

अरिशब्दान्नायकादि । अभि० भा० (ना० शा०
भाग-३) पृ० ५१; भय नृपारिदस्यूतमुद्वेगः
परिकीर्तितः । ८८।१९ ना० शा० ।

इस समस्त विवेचन से नाट्यदर्पण पर अभिवभारती का अत्यधिक प्रभाव है यह स्वतः स्पष्ट हो जाता है। वस्तुतः यदि नाट्यदर्पण के अभिनवभारती से प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप से सम्बन्धित सम्पूर्ण अंशों को उसमें पृथक् कर दिया जाये तो उसका मूल स्वरूप ही अस्त-व्यस्त हो जायेगा। यह सब उस समय और भी विचित्र प्रतीत होता है, जल नाट्यदर्पणकार स्वयं काव्या-पहार की कटु शब्दों में करते हैं।'

काजी पाड़ा, बिजनौर (उ० प्र०)
२४६७०१

ग्रन्थ-सूची

१. नाट्यदर्पण (ना० द०)-रामचन्द्र-गुणचन्द्र, ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा, १९५९।
२. नाट्यशास्त्र (ना० शा०)-भरत, भाग—१। ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा, द्वितीय संस्करण १९५६।
३. नाट्यशास्त्र—भरत, भाग—२, ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा, १९३४।
४. नाट्यशास्त्र—भरत, भाग—३, ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा १९५४।
५. नाट्यशास्त्र—भरत, भाग—४, ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा १९६४।
६. हिन्दी नाट्यदर्पण—रामचन्द्र-गुणचन्द्र, हिन्दी-विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, प्रथम संस्करण १९६१।
७. दि नाट्यदर्पण ऑव रामचन्द्र एण्ड गुणचन्द्र—ए क्रिटिकल स्टडी—त्रिवेदी के० एच०, इन्स्टीट्यूट ऑव इण्डोलॉजी, अहमदाबाद, फर्स्ट एडिशन, १९६६।

—

१. अकवित्वं परस्तावत् कलङ्कः पाठशालिनाम् ।

अन्यकाव्यैः कवित्वं तु कलङ्कस्यापि चूलिका ॥ ना० द० प्रारम्भिक श्लोक सं० ११ ।